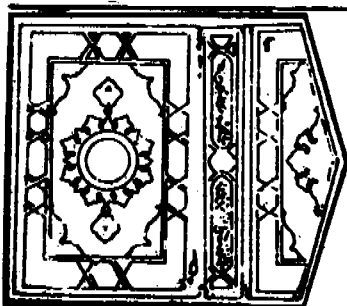

آینده

سال هفتم . شماره هشتم ، آبان ۱۳۶۰

گذشته و آینده

ایرج افشار

اسناد تاریخی در ایران*

پروفسور هانس روبرت رویمر^۱ در نخستین سفر خود به ایران (۱۹۵۳)، برای اولین بار توجه مرا به اهمیت اسناد چاپ نشده از مدارک دیوانی برای پیشرفت تحقیقات تاریخی جلب کرد. او که خود نشرکننده مجموعه‌ای از اسواد منشآت تاریخی تصنیف عبدالله مروارید و موسوم به شرقنامه است^۲ می‌گفت نوشتن تاریخ دقیق ایران که حاوی مطالب اساسی در زمینه‌های اجتماعی و دربرگیرنده کلیه وقایع باشد امکان پذیر نخواهد بود مگر آنکه به جمع‌آوری اسناد نا شناخته و دورمانده بپردازیم و به نشر علمی و انتقادی آنها مبادرت کنیم.

مدتی دراز نکشید که او خطابه قابل توجهی در همین موضوع در کنگره شرقشناسان ایراد کرد و من توفیق یافتم ترجمه‌گونه‌ای از آن مقاله را به روایت دکتر هربرت هورست^۳ و به تحریر فارسی خود منتشر کنم. «ضمناً» در حواشی آن مقاله اطلاعاتی را که در آن سالها از وضع بعضی از مجموعه‌های اسناد در ایران به دست آورده بودم درج کردم. آن مقاله بطور نسبی در میان بعضی از فضایی ایران مورد توجه قرار گرفت. از آن وقت به بعد، تجسس دامنه‌دارو بیشتری را در زمینه گردآوری اسناد آغاز کردم. هرچه بیشتر می‌آمدم بیشتر براهمیت و وسعت دامنه اسناد چاپ نشده ایران وقوف می‌یافتم و به این اعتقاد رسیدم که او رسیده بود. گواامروشن همین چندجلد کتابی است که در تاریخ ایران نوشته شده است و اکثراً نقل و جمعی است از چند کتاب شناخته.

پس نشر ترجمه مقاله پروفسور رویمر به زبان فارسی آغاز مبارکی بود در جمع‌آوری و نشر علمی اسناد ایرانی. اینک که مجموعه‌ای از طرف ارادتمندانش به نام او چاپ می‌شود بی‌مناسبت نیست وضع موجود اسناد در ایران برای محققان تاریخ گفته شود.^۵

در قرون پیش مجموعه‌های مستقلی که از اسناد تاریخی و شرعی و عرفی تهیه و کتابت می‌شد (حتی آن اسنادی که در مجموعه‌های مختلف و جنگهای خطی^۶ استنساخ می‌گردید) معمولاً و بیشتر

* اصل این مقاله به ترجمه آلمانی برت فراگنر در مجموعه «جشن نامه» شصت و پنج سالگی پروفسور رویمر (بیروت، ۱۹۷۹) طبع شده است. برای مشخصات آن به صفحه ۱۵۰ سال ۷ مراجعه شود.

بواسطه فواید ادبی آنها بمانند رسائل رشیدالدین وطواط و قائم مقام و نظایر آنها و به منظور ارائه نمونه های خوب از فن نویسندگی و اصول ترسل بود و بدین جهات بود که مورد علاقه اهل نظر و ادب و مخصوصاً مترسلان و منشیان و ادیبان قرار می گرفت. آن مجموعه ها در آن روزگاران، نمونه هایی شایسته و برآزنده برای تعلیم آداب فن ترسل و دبیری بود، در حالی که امروزه آن مجموعه ها از نظر احتواء بر اسناد تاریخی و دیوانی مورد استفاده خواهند بود. از میان مجموعه های مستقل قدیم "عتبة الکتبة" تالیف مؤیدالدوله علی جوینی (تهران، ۱۳۲۹)، "التوسل الی الترسل" تالیف بهاءالدین محمد بغدادی (تهران، ۱۳۱۵)، "ریاض الانشاء" تالیف عمادالدین محمودگاو (حیدرآباد دکن، ۱۹۴۸)، "مکاتبات رشیدی با سوانح الافکار" جمع مولانا محمد ابرقوی (لاهور، ۱۹۴۲) رامی توان برشمرد که هر یک واجد اطلاعات و دقایق خاص مربوط به یک دوره تاریخی با ایام وسیعتری است و طبعاً مورخ را از تحقیق در آنها گزیر و گریزی نیست.^۷

اخیراً اینجانب موفق به چاپ عکس مجموعه ای به نام "المختارات من الرسائل" شدم که نسخه خطی منحصر بفرد آن در کتابخانه وزیر (مسجد جامع یزد) به دست آمد و به سرمایه انجمن آثار ملی به چاپ رسید (تهران، ۱۳۵۵). این مجموعه یکی از نمونه های بسیار عالی از منشآت تاریخی سده قرن هفتم هجری است. اگر چه مؤلف را نظر بر آن بوده است که مجموعه اش سمرق نویسنده گی و مهارت یابی در فن ترسل باشد امروزه از جهت استنادات تاریخی مورد استفاده محققان خواهد بود.^۸ درین سالهای اخیر جلد اول "منشاء الانشاء" اثر قلم نظام الدین عبدالواسع نظامی تالیف شده توسط ابوالقاسم شهاب الدین احمد خوانی متخلص به منشی (تهران، ۱۳۵۷) و "هما یون نامه" تالیف محمد بن جمال الاسلام یزدی ملقب به منشی (تهران، ۱۳۵۶) هر دو بکوشش رکن الدین همایون فرخ و "سوانح الافکار رشیدی" تالیف رشیدالدین فضل الله همدانی (که قدیماً به نام مکاتبات توسط محمد شفیع طبع شده بود) بر اساس نسخ تازه یاب به اهتمام محمد تقی دانش پژوه (تهران، ۱۳۵۸) انتشار یافته است و از همین زمره است مجموعه بزرگ و مهمی از منشآت که در قرن نهم توسط جلال الدین یوسف اهل بالغ بر ششصد و پنجاه نامه دیوانی و افسام دیگر به نام "فوائد غیائی" جمع آوری شده و به اهتمام حشمت مؤید بصورتی منقح تصحیح و نیمی از آن در دو جلد به طبع رسیده است (تهران، ۱۳۵۶ - ۱۳۵۸). مجموعه هائی از این سنخ که در ممالک دیگر به طبع رسیده موضوع مقاله ای جداست و چون فعلاً این گفتار به اسناد طبع شده در ایران اختصاص دارد از معرفی آنها خودداری می شود. از میان مجموعه های جدیدتر، منشآت میرزا مهدی خان استرآبادی از عصر نادرشاه افشار (چند چاپ دارد) و "سفینه الانشاء" میرزا محمد منشی نائینی (جمع آوری سال ۱۲۶۶ که چاپ نشده) و "مخزن الانشاء" (خط و چاپ میرزا رضا کلهر، تهران، ۱۲۸۶ قمری) و مجموعه های منشآت قائم مقام فراهانی، معتمدالدوله نشاط اصفهانی، محمود خان ملک الشعراء صبا، فرهاد میرزا معتمدالدوله، محسن میرزا میرآخور، شیخ الرئیس حیرت قاجار موسوم به "منتخب النفیس من رسائل شیخ الرئیس" همه از آثار مهم دوره قاجاری^۹ و قابل ذکر است و همه به طبع رسیده است.

یک دسته از منشآت هم داریم که نوشته شاعران و دانشمندان است. این آثار تنها از حیث سبک

شناسی و مضامین حکمی و ادبی و وقوف بر احوال نویسندگان مفید نیست، بلکه از جهت اطلاع بر عصر و زمان صاحب منشآت و کیفیات اجتماعی دوران آنان محتوی اطلاعات دقیق و صحیح است و می توانیم مکاتیب سنائی (علیگه، ۱۹۶۲)، رشیدالدین وطواط (تهران، ۱۳۳۸)، فضائل الانام من رسائل حجة الاسلام غزالی (چاپ اقبال، تهران، ۱۳۳۲) (چاپ موبدنا بیتی، تهران، ۱۳۳۳)، خاقانی (تهران، ۱۳۴۹) را از این گروه بیاوریم.

***

منه سفانه در کتب تاریخی ما مرسوم نبوده است که متن دقیق و کامل اسناد نقل و درج شود. لذا مواردی که نص مناشیر و فرامین و اسناد و احکام در متون آورده شده باشد کم است، نظیر آنچه در "جامع مفیدی" تالیف محمد مفید مستوفی باقی آمده است و عجب است که این مؤلف دو فقره "نشان" را در جلد سوم کتاب ضمن احوال خود مندرج ساخته است.^{۱۰} در خلاصه التواریخ و احسن التواریخ هم چند متن سند دیده می شود.

در عصر قاجاری بطور اخص مرسوم شده بود که مکاتبات رجال خوش خط و صاحب سبک را همانند قطعات خطوط خوش به صورت قطعه و مرقع برمقوا می چسبانیدند. بدین تمهید، خوشبختانه عده ای از نامه ها و فرامین آن عصر که جنبه تاریخی دارد محفوظ مانده است، مانند خطوطی از عباس میرزا، قائم مقام، محمدشاه قاجار، امیرنظام گروسی، میرزا علی خان امین الدوله و دیگران.

در ختام مقدمه باید گفت که در کتب "ترسل" یعنی اصول نامه نگاری نیز متونی بعنوان احکام و نامه ها و مناشیر و غیره مندرج است، ولی درست نمی توان بدانها برای تحقیقات تاریخی استناد جست. زیرا معمولاً این نوع نمونه ها را نویسندگان "ترسل" شخصاً می پرداخته اند تا خوانندگان و نوآموزان فن را سرمشق باشد. اگر این نمونه ها واقعا بر اساس نصوص اصلی باشد باز بیم تصرفات در آنها می رود. هم ممکن است خلاصه شده باشد و هم تغییر و تبدیل در آنها اتفاق افتاده باشد. کما اینکه در مجموعه "المختارات من الرسائل" گاه نام مخاطبان رقع را حذف کرده اند.

پوشگاه علم و فن
مطالعات فرهنگی

اسناد دوره قاجار

در دوره قاجاری مرسوم بود شخصی که مسؤولیت اصلی یکی از دستگاههای حکومتی را برعهده داشت اسناد و اوراق را نزد خود، یعنی در خانه شخصی، نگاه می داشت و طبعاً اغلب اسناد دیوانی در خانه آنها به ارث منتقل می شد و از دست می رفت. در مواردی که سلب منصب از شخصی می شد مقدار زیادی از اوراق و اسناد که در دستگاه آن شخص می ماند با اوراق شخصی او مخلوط و تلف می شد و اگر نزد اخلاف آنان بجای می ماند در دسترس نمی بود.

اینجا مناسبت دارد قضیه ای را نقل کنیم که اعتماد السلطنه در روزنامه خاطرات خود نوشته است و حکایتی است تام و تمام از وضعی که اسناد مملکتی در ایران می داشته است. تفصیل را ضمن مقاله ای در مجله سخن گفتم. به حاشیه شماره ۱۵ مراجعه شود.

"سه شنبه ۷ (رمضان ۱۳۰۴ قمری) - نهصد و هفتاد پاکت سر بسته که غالباً نوشتجات سفیرای

ایران در خارج و اغلب مراسلات سفرای خارجه در ایران و نوشتجات سرحدداران و غیره بود در میان نوشتجات میرزا سعیدخان (مؤتمن الملک) مرحوم، پسرش جمع کرده حضور شاه فرستاده بود. این پاکتها از بیست سال قبل بود الی چهارده سال قبل. به خیال خود خدمت کرده بود. اما پدرش را تا ابدالدهر بدنام کرده است. وزیر خارجه که این طور بی مبالا باشد وای بحال ایران... نوشتجات را به ملک الشعرا دادند که در کتاب بچسباند. اما در دیباچه ننویسد که چطور این کاغذها پیدا شده. شاه می فرمودند از فرار گفته همین پسر وزیر مرحوم غالب نوشتجات را نخوانده به آب می انداخت." (ص ۵۶۷)

در یکی از این مجموعه های جلد شده موجود در وزارت خارجه، این عبارت بر پشت آن نوشته و چسبانیده شده است:

"برحسب امر اقدس... این مجموعه که مشتمل است بر نوشتجات متعلقه به اداره وزارت امور خارجه دولت علیه ایران... که در نوبت وزارت و حمایت مرحوم میرور جناب رضوان مآب میرزا سعید خان وزیر امور خارجه طاب ثراه بواسطه کثرت مشاغل آن مرحوم و فراموشی و تفرق خیال در ضمن پاکتهای متعدد سربسته و ناخوانده مانده بود و به واسطه علم و احاطه بندگان اعلیحضرت شاهنشاهی روحانفداه که از طرق عدیده عموم مطالب بر روی بیضا ضیای همیون مکشوف می گردد موجب تفریط و خللی در امور دولت علیه نشده بود در هذاه السنه ۱۳۰۴ مطابق سال فرخنده فال تنگوزئیل خجسته دلیل محض اطلاع بر امور سالفه و ضبط تاریخ به حلیه تدوین و ترتیب مزین گردید."

* * *

هنوز در عدهای از خانوادههای مهم و قدیمی ایران مقادیر زیادی از اسناد عصر قاجاری موجود است. فی المثل ناچند سال قبل، اسناد خانواده مستوفی الممالک یعنی سه نسل (از عصر ناصرالدین شاه تا احمد شاه) در خانه میرزا حسن خان مستوفی الممالک ۱۲۹۲ - ۱۳۵۱ ق. باقی بود، نا اینکه یکی از علاقه مندان فاضل آقای سید مهدی موسوی آن را خریداری کرد. این مجموعه در حقیقت آرشيو مالی ایران از عصر قاجاری است.

از همین قبیل است اسناد خاندان وجیه الله میرزا سپهسالار (۱۲۷۱ - ۱۳۲۲ ق.) که در چند فقره به فروش رسید. قسمتی از آن را کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران و قسمتی را سازمان اسناد ملی خریداری کرد. مقداری هم به دست مجموعه داران افتاد. این اسناد بمناسبت آنکه آقا وجیه سالها در شهرهای مختلف حاکم بود و نیز در امور نظامی مملکت دخیل خالی از اهمیت نیست و مخصوصاً از این حیث که بمناسبت انتساب سببی او با خانواده میرزا حسین خان سپهسالار (۱۲۴۳ - ۱۲۹۹ ق.) قسمتی از اسناد خاندان سپهسالار هم درین مجموعه وارد شده است.

اما از طرفی اسناد بسیار قابل توجه فرخ خان امین الدوله عفاری (متوفی در ۱۲۸۸ ق.) که مخصوصاً برای تحقیق در تاریخ وقایع هرات در عصر ناصری مفیدست به وسیله مرحوم حسنعلی - معاون الدوله عفاری (از اخلافتش) به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران واگذار شد و تاکنون پنج مجلد از میان اسناد آن به چاپ رسیده است.

از زمان ایجاد تشکیلات نوین مملکتی در ایران، که حصول مشروطیت موجب تاهسیس پارلمان و تشکیل وزارتخانه ها و سایر سازمانهای جدید اداری شد (یعنی از ۱۳۲۵ قمری)، اسناد هر یک از وزارتخانه ها در همان وزارتخانه نگاهداری می شود. این وضع و اسلوب جهانی در دوره های بعد به تدریج استواری و قوت گرفت.

***

تاهسیس سازمان اسناد

فکر تاهسیس آرشیو ملی از بیست و چند سال پیش پیدا شد. مخصوصاً از آن زمان که یونسکوبه کمیسیونهای ملی توصیه کرد کمیته های خاص آرشیو ایجاد کنند تا فکر تاهسیس آرشیو ملی و نگاهبانی اسناد ترویج شود. در ایران هم کمیته ای بدین منظور در شهریور سال ۱۳۳۸ به وجود آمد^{۱۱}. این کمیته پس از دو سال بحث و فحوصی طرحی در باره ایجاد آرشیو ملی تهیه و برای تصویب قانونی به مراجع دولتی تسلیم کرد. نبودن آرشیو ملی در ایران، در آن ایام، مرا برآن داشت که به مناسبت مراسم واگذاری مجموعه اسناد و کتب سیدجمال الدین اسدآبادی (افغانی) به کتابخانه مجلس شورای از طرف خاندان مهدوی^{۱۲} مقاله ای تحت عنوان "دیوان اسناد" بنویسم تا مگر که آن طرح به جریان بیفتد و با تصویب قانون جمع آوری اسناد شروع شود^{۱۳}.

از آن پس، فکر تاهسیس آرشیو ملی در مراکز دولتی توسعه بیشتری گرفت و روز به روز احتیاج به وجود چنین مرکزی بیشتر احساس می شد. بالاخره قانون آرشیو در سال ۱۳۵۱ به تصویب مجلس رسید و سازمان اسناد ملی ایران از ضامم سازمان امور اداری و استخدامی (وابسته به نخست وزیر) به وجود آمد. در حال حاضر این سازمان موظف به جمع آوری اسناد و بازشناسی و دسته بندی آنهاست^{۱۴}.

مراکز کنونی نگاهداری اسناد

اسنادی که در حال حاضر در ایران موجود است به دو دسته تقسیم پذیرست. یک دسته آنهاست که در مجموعه ها و مراکز عمومی مملکت نگاهداری می شود. دسته دیگر آنهاست که نزد اشخاص است و از گروه مجموعه های خصوصی شمرده می شود. نام مراکز عمومی که اسناد قدیمی در اختیار دارند (و البته اکثر آنها از اسناد دوره قاجاری است) بترتیب اهمیت بدین شرح است:

(۱) "اطاق اسناد" که محل نگاهداری اسناد سلطنتی عصر قاجاری است. این مرکز جزئی از اداره بیوتات سلطنتی بود و تاکنون تنظیم و ترتیبی پیدا نکرده است و فهرست ندارد. ظاهراً بیشتر اسناد موجود در آن از دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجارست.

(۲) وزارت امور خارجه: دارای دو دسته از اسناد عصر قاجاری است. یک دسته آنهاست که از ابتدا در وزارت امور خارجه نگاهداری می شد و به "بایگانی راکد" شهرت گرفته است. دسته دیگر مجموعه های جلد شده و جلد نشده ای است که از آن دربار قاجاری بود و در دوره پهلوی اول به وزارت خارجه انتقال یافت و اکنون در کتابخانه وزارت امور خارجه نگاهداری می شود. قسمتی از این مجموعه ها به دستور ناصرالدین شاه قاجار تجلید شده است^{۱۵}. برای فهرست نویسی اسناد وزارت امور خارجه

نخستین بار علی اصغر حکمت در سال ۱۳۴۲ اقدامی کرد که ناتمام ماند تا اینکه در طول ده سال پیش از انقلاب نسبت به فهرست نویسی آنجا اقدام شد ۱۶.

(۳) سازمان اسناد ملی ایران، بطوری که گفته شد این سازمان طبق قانون برای نگاهبانی تمام اسناد مملکتی در سال ۱۳۵۱ به وجود آمد. سازمان توانسته است معدودی اسناد از دوران صفوی و افشار و زندیه از راه خریداری تهیه کند. ولی از اسناد دوره قاجاری مقادیر معتناهی جمع شده است. مهمترین مجموعه های خریداری شده از آن علاءالدوله، احشام الدوله، ظل السلطان است. ۱۷

(۴) کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. درین کتابخانه مجموعه های متعددی از اسناد هست. شرح و معرفی هریک ضمن فهرست نسخه های خطی آنجا در شانزده مجلد تاه لیسف محمد تقی دانش پژوه (تهران ۱۳۳۰ - ۱۳۴۵) آمده است. ولی هنوز قسمتهائی از مجموعه فهرست نشده. این کتابخانه مقادیری هم میکروفیلم و عکس از اسنادی که در کتابخانه های دیگر و مجموعه های خصوصی هست تهیه کرده است. ضمناً چنانکه گفتیم طبق قراردادی که با سازمان اسناد ملی - ایران منعقد کرد یکی از فعالیتهای مشترکشان عکس برداری از اسناد ادارات اوقاف و فرمانداریهای ولایات است.

(۵) سازمان اوقاف که زمانی جزء وزارت معارف و بعد نخست وزیری بود اکنون استقلال دارد در اکثر ولایات ایران شعبه دارد. در سازمان اوقاف و شعب آن اصل یا سواد و قفنامه ها موجود است.

(۶) کتابخانه های دوگانه مجلس (یعنی مجلس شورای ملی و مجلس سنای قدیم) در این دو کتابخانه مجموعه هایی از اسناد، حواصص بصورت مجلد و خواه بصورت اوراق موجود است. یکی از مجموعه های قابل توجه کتابخانه مجلس شورای ملی قدیم فردهای جزء جمع اهدائی خاندان امین الضرب و مجموعه دفاتر مالیاتی آذربایجان در دوران پیشکاری و ثوق الدوله و فردهای اهدائی احمد متین دفتری است ۱۸ و نیز مجموعه اسناد سید جمال الدین افغانی. در کتابخانه مجلس سنا هم مجموعه های کتابچه های حکومت ظل السلطان در اصفهان بسیار با اهمیت است.

(۷) وزارت دارائی. در این وزارتخانه مقداری از اسناد مالیاتی مملکت که بقایای عصر قاجار است باقی مانده است.

ناگفته نماند در محل وزارت مالیه یعنی عمارت خوابگاه ناصرالدین شاه تا چند سال پیش مقادیر زیادی اسناد قدیم وزارت مالیه موجود بود. چون در عهد وزارت سرلشکر ضرغام قصد تخریب این عمارت پیش آمد شبانه اسناد بسیار گرانقدر قدیمی آنجا را به زیرزمین و حمامی مخروبه منتقل کردند که آب و رطوبت موجب از میان رفتن اکثر اسناد شد.

(۸) در کتابخانه های ملک (تهران)، وزیر (بزد)، ملی (تبریز) و بعضی کتابخانه های ولایات به تفاریق اسنادی هست.

* * *

مجموعه های خصوصی اسناد درست شناخته نیست، زیرا مالکان آنها معمولاً آمادگی و میل ندارند که اسناد خود را معرفی کنند. باید دانست که در خانواده های مهمی که در عصر قاجاری

مسئولیت امور مملکتی را داشته‌اند اسناد قدیم موجود بوده و هست. معرفی این مجموعه‌ها به مقاله خاصی موکول می‌شود تا بتوان بطور کامل به وصف آنها پرداخت.

در طی سی سال اخیر، کسانی که پی به اهمیت اسناد تاریخی برده‌اند (خواه به علت آنکه این نوع اسناد جنبه مادی و عتیقه‌ای پیدا کرده‌است و خواه از لحاظ اینکه خودبه تحقیقات تاریخی علاقه داشته‌اند) توانسته‌اند به تدریج مجموعه‌هایی از اسناد قدیمی را گوشه و کنار خریداری و جمع‌آوری کنند. و این موجب حفظ و ماندگاری بسیاری از اسناد شده است.^{۱۹}

انواع اسناد

اهم اسنادی که در حال حاضر موجودست و بی‌آنکه پراکنده مانده و باید جمع‌آوری شود بر چند نوع است:

— کتابچه‌های دستورالعمل مربوط به جمع و خرج مملکتی و ولایتی و جزء جمع آنها،

— کتابچه‌های مالیاتی مملکتی و ولایتی (بنیچه‌ها)،

— کتابچه‌های احصاء نفوس،

— اسناد دیوانی اعم از فرمان، دستخط، نشان، منشور، مثال، رقعہ، حکم، ابلاغ، تلگرافات وغیره، و وقفنامه‌ها،

— قباجات و پنجاهای ملکی و اسناد شرعی معاملاتی و قباله‌های نکاح^{۲۰}،

— اسناد و مکاتبات تجاری، اعم از دفاتر کبیبه و عین مکاتبات،

— فردهای مالیاتی و جمع و خرج و حقوق‌ها،

— دفاتر محاسباتی تجار و کسبه و دفاتر و خرج روزانه اشخاص که از لحاظ مطالعات مربوط به اوراق بسیار مهم است،

— کتابچه‌های گزارش ماه‌موریت و تقطیش در ولایات که آنها را روزنامه سفر و سفرنامه هم می‌نامند،

— مکاتبات بین رجال و اشخاص، مخصوصاً از زمره آنچه از عصر ناصری و دوره انقلاب مشروطیت مرسوم بوده است،

یک دسته از اسناد که از نظر تاریخی بسیار مهم است ولی بر روی کاغذ نیست کتابه‌های سنگی و کاشی است که در افواه عمومی به "لوح تاریخ" مشهورست. قسمتی از این نوع کتابه‌ها عبارت است از فرمانهای معاقبت مالیاتی که اکثراً "در مساجد جامع نصب است، دستور ایجاد ساختمان یا مرمت آن، و وقفنامه‌ها و . . . ظاهراً" نخستین فاضل ایرانی که در ایران به نقل و شرح این نوع کتابه‌ها پرداخت ذبیح بهروزست. او دو فرمان سنگی از عهد ناصرالدین‌شاه را که مربوط به الغای مالیات حامی و سلمانی و نان و گوشت بود نشر کرد.^{۲۱}

تردید نیست که عکس‌برداری و نقل مطلب کتابه‌ها برای تحقیقات لازم است و بهمین ملاحظه بوده است که در پانزده سال اخیر ایرانیان به جمع‌آوری آنها توجه کرده‌اند و مخصوصاً "متن یا مضمون این کتیبه‌ها را در کتبی که در وصف اینیه تاریخی و آثار باستانی تالیف شده است آورده‌اند.^{۲۲}

سابقه نقل و ثبت و نشر نصوص اسناد چاپ نشده با رعایت اصول علمی و انتقادی درازنیست.

شاید مرحوم محمد قزوینی که نامه امیر تیمور به شارل ششم پادشاه فرانسه را منتشر کرد نخستین کسی است که قاعده علمی انتشار اسناد را به ایرانیان آموخت^{۲۲}. پیش از آن گاهی نسبت به ثبت و ضبط اسناد توجه شده بود ولی چون احتمالاً رعایت ضوابط در آنها نمی شده است نمی توان کاملاً به آن نصوص اعتماد کرد^{۲۴}.

بهر تقدیر، با عنایتی که مرحوم قزوینی به نشر این نوع از مدارک تاریخی مبذول داشت دانشمندان و فضایی ایرانی به جمع و نشر اسناد رغبت کردند و متن عده زیادی از فرامین و نامه ها و منشورهای چاپ نشده در مجله های ایران به چاپ رسید^{۲۵}. مخصوصاً در مجله های آینده، ارمنان، مهر، یادگار، یغما، فرهنگ ایران زمین، راهنمای کتاب، وحید، خاطرات وحید، بررسی های تاریخی فرامین و اسناد زیاد به چاپ رسیده است.

خوشبختانه در بیست ساله اخیر مرسوم شده است که محققان، مجموعه های از اسناد به چاپ می رسانند. مخصوصاً انتشار مجموعه هایی که در باره یک واقعه یا یک شخص و موضوع خاص است موجب پیشرفت عمده در تحقیقات تاریخی است.^{۲۶}

ته سیس مراکز تحقیقات و مجلات تاریخی

نخستین بار ستاد ارتش ایران به نشر مجله های خاص و مستقل به نام "بررسی های تاریخی" اهتمام کرد. معمولاً در هر شماره از این مجله تعدادی اسناد چاپ شده نشر شده است.^{۲۷}

پس از آن نشریه مستقل دیگری برای نشر اسناد و مقالات تاریخی به زبان فارسی و در ایران توسط ابراهیم صفائی به وجود آمد. او آن را نشریه "انجمن تاریخ" (ته سیس شده توسط خود) نام گذارده است.^{۲۸}

فرهنگستان ادب و هنر ایران در سال ۱۳۵۳ به ته سیس "انجمن تاریخ" مبادرت کرد. این انجمن که جنبه رسمی و مملکتی دارد یکی از وظایفش جمع آوری و نشر اسناد است.^{۲۹}

جدیدترین کاری که در زمینه تاریخی و نشر اسناد آغاز شده نشر مجله "تاریخ" است. این مجله از طرف گروه تاریخ دانشگاه تهران تهیه و طبع می شود.^{۳۰}

جهانگیر قائم مقامی کتابی تحت عنوان "مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی" نوشته است که برای آشنا شدن با اصول فرمان نویسی و اسناد ایرانی بسیار مفیدست.^{۳۱}

از زمره کتابهایی که در مطالعه اسناد تاریخی و حل مشکلات اصطلاحات آنها مفید خواهد بود کتاب ((اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی)) ته لیف حسن انوری است. این دو کتاب را باید از کوشش های ثمربخشی دانست که در زمینه مطالعه اسناد تاریخی ته لیف شده است.^{۳۲}

در دوره های مجله های راهنمای کتاب و آینده قسمتی به اسناد و مدارک چاپ نشده اختصاص یافته است.

حواشی

Hans R. Roemer - ۱

Staatsschreiben der Timuridenzeit, Wiesbaden, 1952 - ۲

در باره این کتاب شرحی نوشته‌ام که در مجله «مهرسال هشتم» (۱۳۳۱) صفحات ۶۴۰-۶۴۴ چاپ شده است.

۲- Heribert Horst

۴- گردآوری مکاتبات تاریخی ایران. فرهنگ ایران زمین ۴۰ (۱۳۳۵): ۱۴۵-۱۵۸

۵- بنابراین، درین مقاله از اسناد ایرانی که خارج از قلمرو فعلی ایران است بحثی نمی‌شود. از کتب و مقالاتی هم که مربوط به اسناد ایرانی در زبانها و ممالک دیگر نشر شده است سخنی به میان نمی‌آید. فقط باید متذکر شوم که آقای برت فراگنر (B. Fragner) فهرستی از فرامین سلاطین ایران را که تاکنون چاپ شده جمع‌آوری کرده است و در فرایبورگ آلمان (۱۳۵۸) چاپ شده است به این مشخصات:

Repertorium Persischer Herrscherurkunden Publizierte Originalurkunden (bis 1848), Freiburg, 1980.

۶- مخصوصاً جنگهای متعدد از دوران صفوی موجود است که محتوی سواد اسناد تاریخی واحکام و منشورها و رقمهای دولتی و عرفی است. بطور مثال مراجعه شود به فهرستهای نسخ خطی تالیف محمدتقی دانش‌پژوه مربوط به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۶ جلد) که در مورد عده‌ای از جنگها، فهرست تحلیلی و تفصیلی تهیه شده است. مندرجات این نوع جنگ و مجموعه عبارت است از شعرهای پراکنده و رسالات و منظومات و ملقطات کتب و همچنین فرامین و مکتوبات و آثار مختلف دیگر. نمونه اصلی از مجموعه منشئات و ترسل عصر صفوی مجموعه‌ای است بیاضی متعلق به کتابخانه مجلس شورای ملی که بصورت عکسی آن را در فرهنگ ایران زمین جلد ۲۳ (۱۳۵۷) طبع کرده‌ام. درین بیاض متن بسیاری از منشئات رسمی آمده است.

۷- مراجعه شود به سلسله مقالات محمدتقی دانش‌پژوه تحت عنوان «دبیری و نویسندگی» که در مجله هنر و مردم شماره‌های ۱۱۴ تا ۱۱۸ (۱۳۵۱ ش) چاپ شده است. دانش‌پژوه درین سلسله مقالات بیشتر مجموعه‌های منشئات و ترسل اعم از خطی چاپی را که تاکنون شناخته شده معرفی کرده است.

۸- اسناد متعددی درین مجموعه مخصوصاً برای سلسله‌های اتابکان آذربایجان و سلجوقیه اصفهان هست که در جای دیگر نشانی از آنها نیست. من به تفصیل در مقدمه خود آن فوائد را باز گفته‌ام و دوستدش را بطور جداگانه و نمونه چاپ کرده‌ام.

تربت نظام و تربت بهائی در اصفهان. یغما، ۲۹ (۱۳۵۵): ۶۷۰-۶۷۴. عهدنامه اتابک محمد ایلدگری. تاریخ. جلد اول شماره دوم (۱۳۵۶): ۸۲-۹۰ و در پی انتشار این عهدنامه مهم عباس زریاب خطابه‌ای محققانه ایراد کرد که چاپ خواهد شد.

۹- منشئات این افراد به چاپ رسیده است. نگاه کنید به فهرست کتابهای چاپی فارسی تالیف خانباها مشار.

۱۰- جامع مفیدی، بکوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۰، ص ۷۵۲-۷۵۴ و ۷۵۹-۷۶۰.

۱۱- مرکب از اللهیار صالح، سید حسین شهبازی، عبدالحسین مفتاح از رجال سیاست و دولت، محمود فرهاد معتمد و اصغر مهدوی از دارندگان مجموعه اسناد. مهدی بیانی و ایرج افشار از کتابداران، دکتر محسن صبا متخصص امور بایگانی که مسؤول کمیته بود. - اخیراً «دکتر محسن صبا در مصاحبه‌ای، اطلاعات مفیدی در باره اسناد ایرانی و نگاهبانی آنها داده است. این مصاحبه به همت قاسم صافی انجام شده است نگاه کنید به:

محسن صبا: اسناد در خدمت تحقیقات تاریخی و نقش مهم کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه

تهران. کتابداری، ۷ (۱۳۵۸): ۴۴-۵۹

۱۲- سیدجمال‌الدین در دو سفر سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۷ قمری به ایران کتابخانه و اوراق اسناد شخصی خود را از طریق بوشهر به ایران وارد کرد وقتی در منزل محمدحسن امین‌الضرب منزل گرفت آن کتب و اسناد را در آنجا مستقر کرد و چون از ایران تبعید شد کتابها و اسناد نزد امین‌الضرب باقی ماند. این مجموعه نفیس بیش از هشتاد سال در خاندان امین‌الضرب باقی بود تا اینکه مورد بررسی دکتر اصغر مهدوی قرار گرفت. او تمام آنها را به مجلس شورای ملی واگذار کرد. برای تفصیل نگاه کنید به مقاله من: اسناد جدید درباره سیدجمال‌الدین، مجله مهر، ۱۳ (۱۳۴۳): ۳۳۲-۳۳۷. همین مقاله در «سواد بیاض»، جلد اول صفحه ۱۷۸-۱۹۵ (تهران، ۱۳۴۴) تجدید

چاپ شده است.

فهرست تحلیلی این مجموعه، اسناد نشر گردیده است به نام: "مجموعه اسناد و مدارک چاپ شده در باره سیدجمال‌الدین مشهور به افغانی". جمع آوری و تنظیم اصغر مهدوی (و ایرج افشار، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲، ۱۶۶ ص + ۲۱۷ تصویر، ۱۳ مجله، ضمناً، ۱۶ (۱۳۴۲): ۵۲۹-۵۳۴. این مقاله بعداً در کتاب "سواد بیاض" جلد دوم صفحه ۱۷۹-۱۸۶ (تهران، ۱۳۴۹) تجدید چاپ شد.

۱۴ - تاکنون اطلاعات خاص که درباره سازمان اسناد ملی ایران نشر شده است به شرح زیر می باشد:

+ سیروس پرهام: سازمان اسناد ملی ایران. راهنمای کتاب. ۱۳ (۱۳۴۹): ۶۵۸-۶۶۳.

+ سیروس پرهام: تأسیس سازمان اسناد ملی ایران. ماهنامه سازمان اموراداری و استخدامی کشور، ش ۱۱ (خرداد ۱۳۴۹): ۱-۵.

S. Parham; Introduction and law of establishment of Iran National Archives. Archivum, 20 (1970): 179.

Herbert E. Angel; - Archives in developing Countries: Iran as a case study. The American Archivist, 35(1972) No. 2, pp. 173.

نام سیروس پرهام در بنیان‌گذاری این سازمان همیشه جاودان می ماند و اوست که توانست بنا اصول و ترتیب صحیح پایه کار را بگذارد و به جمع آوری اسناد دولتی و خریداری اسناد از مجموعه های خصوصی بپردازد. اسنادی که از خانواده‌ها خریداری کرده کار بزرگ اوست و من که در طول مدت کار او، به علت مشارکت در جلسات کمیته، تقویم (بهاکاری اصغر مهدوی) و نیز در یک دوره از شورای اصلی سازمان شاهد خدمات دلسوزانه او بودم، باید به چنین توضیحی می پرداختم.

از جمله طرحهایی که برای جمع آوری اسناد مملکتی به وجود آمد قرارداد مشترکی بود که بین سازمان مذکور و کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به امضا رسید (البته به امضای رئیس دانشگاه تهران) به منظور آنکه گروههایی مشترکاً به ولایات اعزام شوند و از اسناد موجود در ادارات اوقاف و مزارات و نزد خانواده‌ها عکسبرداری کنند و یک نسخه در سازمان و یک نسخه در کتابخانه نگاهداری شود. گروه اول با عضویت دوستان عزیزم دکتر منوچهر ستوده از دانشگاه تهران و رضا تقی معاون وقت سازمان اسناد ملی و نویسنده این سطور در صفحات گرگان، استرآباد، شاهرود، دامغان، سمنان این خدمت را انجام داد. این سابقه قید شد تا مگر در آینده برای قسمتهای دیگر نیز اقدام مذکور عملی شود. درینجا فرض است که نام مرحوم مسیح ذبیحی، دوست فاضل گرگانی را بیاورم که درین سفر نهایت همکاری و همراهی را به دوستان خود میدول کرد.

۱۵ - در مورد چند جلد از آنها قضیه‌ای اتفاق افتاده است که در صفحه ۵۷۷ گفته شد. برای تفصیل به مقاله‌های زیر نگاه کنید.

+ غلامعلی وحید مازندرانی: گنجینه‌های گرانبها. مجله سخن، ۲۴ (۱۳۵۴): ۱۲۰۱-۱۲۰۵.

+ ایرج افشار: مومن الملک انصاری و اسناد سیاسی. مجله سخن، ۲۵ (۱۳۵۵): ۱۱۱-۱۱۳.

۱۶ - فهرستهایی که تا حال برای اسناد وزارت خارجه نوشته شده است بدین شرح است:

+ ایرج افشار: فهرست اسناد فاجاری در کتابخانه وزارت خارجه. نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در باره نسخه‌های خطی. دفتر سوم (۱۳۴۲): ۱۰۵-۱۱۷.

+ فهرست نامه‌های متبادل بین پادشاهان و سران کشورهای جهان با دربار ایران از تاریخ ۱۸

ژانویه ۱۸۰۷ تا تاریخ ۴ مارچ ۱۹۲۶ میلادی. تهران / مرکز بررسی و تنظیم اسناد وزارت امور - خارجه. ۱۳۵۲، ۱۹۴ + ۳۰ تصویر (نشریه شماره ۱)

+ فهرست بخشی از اسناد و عهدنامه‌ها و سفرنامه‌ها و رساله‌های دوره فاجاریه، تهران.

مرکز بررسی و تنظیم اسناد وزارت امور خارجه. ۱۳۵۴-۳۴۴ ص. (نشریه شماره ۲)

آنقدر که مطلع شده‌ام در تهیه مواد فهرست این دو جلد احمد منزوی کار کرده و تنظیم آنها

از غلامعلی وحید مازندرانی و دکتر خانبا بیانی و انتشار آنها مروهون زحمت دکتر بیانی است.

۱۷ - فهرستهایی که تا کنون در باره بخشهایی از اسناد موجود در سازمان ملی ایران نشر شده است بدین شرح است:

+ فهرست اسناد حشمة الدوله. دو گروه. آبان ۱۳۵۲ و خرداد ۱۳۵۳ (پلی کی)

+ فهرست اسناد نخست وزیر (۱۲۹۰-۱۳۰۵). مهرماه ۱۳۵۰ (پلی کی).

- درنگارش این فهارس رضا ثقفی (معاون وقت سازمان اسناد ملی) سهم اساسی برعهده داشته است .
 + ایرج افشار : اسناد سازمان ملی ایران . راهنمای کتاب . ۱۷ (۱۳۵۳) : ۴۰۹ - ۴۱۴ .
- ۱۸ - احمد متین دفتری از نواده‌های میرزا هدایت‌وزیر دفتر (پدردکتر محمد مصدق) است . وزیر دفتر مدتهای مدید تصدی امور مالیاتی مملکت را به سرپرستی میرزا یوسف مستوفی الممالک برعهده داشت . قسمتی از فردهای مالیاتی او که در خانواده‌اش باقی مانده بود توسط متین دفتری به مجلس شورای ملی واگذاری شد . متین دفتری خود در موقع واگذاری فردها درباره اصول فردنویسی و سابقه آن مقاله با اهمیتی نوشت . نگاه کنید به :
- + احمد متین دفتری : اسناد دیوانی عهد قاجار . راهنمای کتاب . ۹ (۱۳۴۵) : ۳۱ - ۳۵ .
 ۱۹ - دکتر اصغر مهدوی خود مقاله‌ای در باره " مجموعه اسنادش " نوشته است .
- Asghar Mahdavi, Les Archives Aminozarb. Source pour l'histoire economique et sociale de l'Iran (fin de 19e-20e Siecle). Le Monde Iranian et l'Islam, IV (1976 7): 195-222.
- دیگر اسنادی که از مجموعه‌های خصوصی انتشار یافته و یافهرست آنها به چاپ رسیده چنین است :
- + تاریخ سیاسی دوره " صدارت میرزا حسین مشیرالدوله (تهران ، ۱۳۲۵) ، جلد دوم آن تحت عنوان : " تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی " چندسال بعدتر نشر شده است / تهران ، بی تاریخ /
 + از جمله توسط ژان اوبین Jean Aubin در سلسله Archives persanes commentées
- از اسناد مجموعه حسین شهشپانی .
 + غلامرضا فرزانه پور : فهرست اسناد و فرامین و مکاتبات تاریخی مجموعه آقای حسین شهشپانی . نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی . ۱۰ (۱۳۴۵) : ۲۲۸ - ۲۷۵
 + وضعی از مجموعه " اسناد فرخ‌خان امین‌الدوله و معاون‌الدوله غفاری توسط اینجانب در مقدمه " کتاب " مخزن الوفا " (تهران ۱۳۴۴) و در مجله " بعما " ۱۸ (۱۳۴۴) : ۵۸۳ - ۵۹۱ و نیز در " سواد و بیاض " جلد دوم (۱۳۴۹) : ۲۷۹ - ۲۹۵ آمده است .
 + تاکنون پنج مجلد از " مجموعه " اسناد و مدارک فرخ‌خان امین‌الدوله " به چاپ رسیده است (جلد اول به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی و جلدهای ۲ - ۴ به کوشش کریم اصفهانیان و جلد پنجم به کوشش آن دونفر و حسن عمران) (تهران ۱۳۴۶ - ۱۳۵۸) . در چاپ سراسر مجلدات این مجموعه مرحوم حسین محبوبی اردکانی نظارت داشته است .
 + فهرست اسناد تاریخی ایران در آرشو صدارت عثمانی در استانبول . جلد اول ، تهیه و تحقیق محمود غروی . تهران . انجمن تاریخ فرهنگستان ادب و هنر ایران . ۱۳۵۷ . ۵۳ . ۲۹۷ ص . (انتشارات فرهنگستان ادب و هنر ایران ، ش ۱۵)
 ۲۰ - نمایشگاهی جالب توجه از مقدراری قباله نکاحیه در سال ۱۳۵۵ در موزه نگارستان (تهران) تشکیل گردید . نگاه کنید به آیدین آغداشلو : قباله‌های نکاح . راهنمای کتاب . ۲۵ (۲۵۴۶) : ۶۴۹
 ۲۱ - دو فرمان سنگی . مجله " علوم عالییه و اقتصاد " ج ۲ (۱۳۵۴) ش ۲/۱ : ۶۷ - ۷۱
 ۲۲ - فهرست اهم کتابهایی که در آنها تعداد زیادی از کتیبه‌های موجود در ایران آورده شده بدین شرح است .
 - محمدتقی مصطفوی : اقلیم پارس . تهران ، ۱۳۴۳ .
 - منوچهر ستوده : آراستارنا اسازباد . تهران ، ۱۳۴۹ - ۱۳۵۶ (پنج جلد تاکنون نشر شده است)
 - احمد اقتداری : آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس دریای عمان . تهران ، ۱۳۴۸ .
 - احمد اقتداری : دیار شهریاران . تهران ، ۱۳۵۳ . (دو جلد)
 - حسین مدرسی طباطبائی : تربت پاکان . قم ، ۱۳۵۵ . (دو جلد)
 - لطف‌الله هنرفر : آثار تاریخی اصفهان . اصفهان ، ۱۳۵۰ (چاپ دوم)
 - ایرج افشار : یادگارهای یزد . تهران - ۱۳۴۸ - ۱۳۵۴ . (دو جلد در سه مجلد)
 - حمید ایزدپناه : آثار باستانی و تاریخی لرستان . تهران ، ۱۳۵۰ - ۱۳۵۵ (دو جلد)
 - پرویز ورجاوند : سرزمین قزوین . تهران ، ۱۳۴۹ (جلد اول)
 - حسن نراقی : آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز . تهران ، ۱۳۴۸ .
 - عبدالعلی گارنگ : آثار باستانی آذربایجان . جلد اول (تبریز) . تهران ، ۱۳۵۱ .
 - سیدجمال ترابی طباطبائی : آثار باستانی آذربایجان . جلد دوم (اردبیل ، ارسباران ، خلخال ، سراب ، مشکین شهر ، مغان) . تهران ، ۱۳۵۵ .

- عبدالحمید مولوی: آثار باستانی خراسان. جلد اول (جام، نیشابور، سبزوار). تهران، ۱۳۵۴.
- حسین کریمان: فصران (مباحث تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و مذهبی و وصف آتشگاه منطقه کوهستانی ری باستان و طهران کنونی). تهران، ۱۳۵۶. (دو جلد)
- حسین کریمان: تهران در گذشته و حال. تهران، ۱۳۵۵.
- مسعود گلزاری: کرمانشاه - کردستان (جلد اول شامل بناها و آثار تاریخی اسدآباد، کنگاور صحنه). تهران، ۱۳۵۹.
- احمد افتداری: خوزستان و کهگیلویه و ممسنی (جغرافیای تاریخی و آثار باستانی). تهران، ۱۳۵۹.
- محمد ابراهیم باستانی پاریزی: وادی هفت‌واد (بחי تاریخ اجتماعی و آثار تاریخی کرمان). جلد اول. تهران، ۱۳۵۵.
- ۲۳ - نامه: امیر تیمور گورکان به شارل ششم (پادشاه فرانسه). کاوه. دوره جدید شماره ۲ (۱۳۳۹ ق) ص ۳-۶
- ۲۴ - از جمله متون وقفنامه‌های مربوط به مشهد رضوی است که قسمتی در مظلم الشمس اعتماد - السلطنه آمده و مجموعه‌ای از آنها به دستور میرزا محمدرضا صدیق‌الدوله توسط میرزا اسمعیل همدانی با همکاری آقا میرزا عبدالعلی در سال ۱۳۱۷ قمری به نام "آثار الرضویة من منتخبات الصدیقیة" به چاپ رسیده است (نگاه کنید به فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران تألیف محمدتقی دانش‌پژوه، جلد دهم، ص ۱۸۹۹ - ۱۹۱۳).
- ۲۵ - مشخصات این مقالات را تحت عنوان "فرامین، مکاتیب، اسناد" در فهرست مقالات فارسی (جلد ۱-۳، تهران، ۱۳۴۵ - ۱۳۶۵) ثبت کرده‌ام و جمعا ۵۴۴ عنوان است.
- ۲۶ - اهم مجموعه‌هایی که توسط ایرانیان به چاپ رسیده است بترتیب تاریخ بدین شرح است: ۱۳۴۱ اسناد و مکاتبات سیاسی از تیمور تا شاه اسماعیل - به کوشش عبدالحسین نوائی - تهران - ۷۵۱ ص.
- ۱۳۴۲ مجموعه اسناد و مدارک چاپ نشده درباره سیدجمال‌الدین مشهور به افغانی - به کوشش اصغر مهدوی و ایرج افشار - تهران - ۱۶۵ ص و ۲۱۷ تصویر.
- ۱۳۴۳ اسناد و نامه‌های تاریخی و اجتماعی دوره صفویه - به کوشش ذ. تابان - تهران - ۳۹۴ ص.
- ۱۳۴۴ آستانه ری. مجموعه اسناد و فرامین - بکوشش دکتر محمد علی هدایتی - تهران ۱۲۳ ص.
- ۱۳۴۴ اسناد آستانه درویش تاج‌الدین حسن ولی درنیاک - به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه - تهران - ۱۶۸ ص.
- ۱۳۴۶ اسناد و نامه‌های تاریخی از اوائل دوره‌های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی - بکوشش علی مؤید ثابتی - تهران - ۴۶۲ ص.
- ۱۳۴۶ بیعد: مجموعه اسناد و مدارک فرخ‌خان امین‌الدوله - با مقدمه ایرج افشار و حسنعلی غفاری - به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی - تهران - ۵ جلد.
- ۱۳۴۶ مجموعه اوقاف اصفهان - به کوشش عبدالحسین سپنتا - اصفهان - ۴۳۸ ص.
- ۱۳۴۶ اسناد سیاسی دوران قاجاریه - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۴۸۶ ص.
- ۱۳۴۷ شاه اسمعیل صفوی (اسناد مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی) - به کوشش عبدالحسین نوائی - تهران - ۴۱۹ ص.
- ۱۳۴۷ گزارشهای سیاسی علاءالملک - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۱۸۸ ص.
- ۱۳۴۸ اسناد مشروطه - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۱۹۲ ص.
- ۱۳۴۸ یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی - به کوشش جهانگیر قائم مقامی - تهران - ۴۳۲ ص.
- ۱۳۴۸ نامه‌های تاریخی - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۱۸۰ ص.
- ۱۳۴۹ سواد و بیاض. جلد دوم (قسمت سند و تاریخ) - به کوشش ایرج افشار - تهران - ص ۱۵۷ - ۵۱۱.
- ۱۳۴۹ اسناد نیوفاتمه - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۲۵۶ ص.
- ۱۳۵۰ وقفنامه ربع رشیدی (الوقفیة الرشیدیة) - زیر نظر مجتبی مینوی و ایرج افشار - چاپ عکسی - تهران، ۳۸۲ ص. (چاپ حروفی و انتقادی آن: تهران - ۱۳۵۶)

- ۱۳۵۰ پنجاه نامه تاریخی - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۱۳۸۵ ص.
- ۱۳۵۰ اسناد برگزیده از سپهسالار، ظل السلطان، دبیرالملک، به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۱۶ ص.
- ۱۳۵۰ برگزیده های تاریخ - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۱۵۱ ص.
- ۱۳۵۰ شاه طهماسب صفوی (مجموعه ۰۰۰۰) - به کوشش عبدالحسین نوائی - تهران - ۵۲۳ ص.
- ۱۳۵۱ خاطرات و اسناد ظهیرالدوله - به کوشش ایرج افشار - تهران - ۵۲۳ ص.
- ۱۳۵۲ فرمانهای ترکمانان قزاقویونلو و آق قویونلو - به کوشش حسین مدرسی طباطبائی - قم - ۱۶۶ ص.
- ۱۳۵۲ یکصد سند تاریخی - به کوشش ابراهیم صفائی - تهران - ۲۲۵ ص.
- ۱۳۵۲ شاه عباس (مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی) - به کوشش عبدالحسین نوائی - تهران - ۲۸۶ + ۳۱۹ + ۴۹۳ ص (سه جلد).
- ۱۳۵۳ مثالهای صدور صفوی - به کوشش حسین مدرسی طباطبائی - قم - ۶۶ ص.
- ۱۳۵۴ اسناد فارسی و عربی و ترکی در آرشبو ملی پرتغال در باره هرموز و خلیج فارس - به کوشش جهانگیر قائم مقامی - تهران - ۲ جلد.
- ۱۳۵۵ از آستانرا تا آستانر باد (جلد های ۶ و ۷) - به کوشش مسیح ذبیحی و منوچهر سنوده - تهران - ۲ جلد.
- ۱۳۵۵ فهرست آرشبو کلیسای وانک، اصفهان - ۵۵ ص.
- ۱۳۵۷ اسناد بنه ها، جلد اول: اسناد بنه های شهری (غار و فتاپویه) - به اهتمام جوادصفی نژاد - تهران - ۳۴۱ ص.
- ۱۳۵۷ نامه های پراکنده قائم مقام فراهانی (بخش یکم نامه های مربوط به جنگهای ایران و روسیه) - به کوشش جهانگیر قائم مقامی - تهران - ۴۸۷ + ۳۷ ص.
- ۱۳۵۸ نامه های سیاسی و تاریخی سیدالوزراء قائم مقام فراهانی (درباره معاهده صلح ترکمانچای و غرامات آن) - به کوشش جهانگیر قائم مقامی - تهران - ۴۳۶ ص.
- ۱۳۵۷ پاره ای از اسناد ساواک - تهران - ۳۱۴ ص.
- ۱۳۵۴ نامه های ادوارد براون به سیدحسن تقی زاده - به کوشش عباس زریاب و ایرج افشار - تهران - ۲۲۳ ص.
- ۱۳۵۷ مکاتبات مصدق (تلاش برای تشکیل جبهه ملی سوم) - تهران - ۲۱۵ ص. (از روی چاپ ۱۳۵۴ که در اروپا شده)
- ۱۳۵۸ نامه های سیاسی دهخدا - به کوشش ایرج افشار - تهران - ۱۴۰ ص.
- ۱۳۵۹ اوراق تازه یاب مشروطیت - به کوشش ایرج افشار - تهران - ۶۷۰ ص.
- ۱۳۵۹ مبارزه با محمدعلی شاه (اسنادی از فعالیتهای آزادیخواهان ایران در اروپا و استانبول در سالهای ۱۳۲۶ - ۱۳۲۸ قمری) - به کوشش ایرج افشار - تهران - ۱۴۰ + ۴۶۳ ص.
- ۲۷ - این مجله در سال ۱۳۴۵ تأسیس شد و سالی شش شماره به مدت ۱۳ سال انتشار یافت و در اواسط سال ۱۳۷۵ تعطیل شد.
- ۲۸ - این نشریه ابتدا با نام "برگزیده تاریخ" و بعدتر به نام "پژوهشنامه انجمن تاریخ" انتشار یافته و تاکنون دوازده جزوه از آن نشر شده است (مرداد ۱۳۴۹ - اسفند ۱۳۵۲)
- ۲۹ - اساسنامه انجمن در مجله راهنمای کتاب، ۲ (۱۳۵۶)، ۶۸۰ - ۶۸۴ چاپ شده است.
- ۳۰ - این مجله از سال ۱۳۵۵ شروع شد. تاکنون فقط دو شماره نشر شده است.
- ۳۱ - مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، ۱۳۵۰، ۴۹۸ ص.
- ۳۲ - اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی، تهران، ۱۳۵۳، ۳۲۱ ص.
- در دنبال این مقاله که راجع به وضع اسناد تاریخی است توضیحی باید اضافه شود و آن درباره لزوم حفظ کلیه اسناد مربوط به دوران پهلوی است. آقای غلامحسین سعیدی، نویسنده نامدار دو ماه پس از انقلاب متوجه اهمیت این امر بود که ممکن است اسناد آن دوره در معرض اتلاف باشد و اشخاصی با عرض خاص یا بعثت ناآگاهی اسنادی را از میان بردارند. پس مقاله ای بیدارکننده نوشت و در یکی از روزنامه های اردیبهشت ۱۳۵۸ به طبع رسانید و دولت موقت را متوجه ضرورت حفظ اسناد کرد. آن مقاله یادآور نکته هایی درین زمینه است و به رعایت حفظ عقاید نویسنده، عیناً نقل خواهد شد. این نکته ناگفته نماند که برخلاف نظرایشان در دوره قاجاری اسناد احترام چندانی نداشتند.